

1 Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΟΥ

1.1 Ο ποιητής Ιωάννης Πικατόρος

Οι περισσότεροι κρητικοί ποιητές είναι φειδωλοί σε πληροφορίες για την καταγωγή τους. Όχι όμως ο Ιωάννης Πικατόρος. Καμαρώνοντας μετά τον τίτλο του ποιήματός του δηλώνει: *Ποίημα κυρ-Ιωάννον Πικατόρον εκ πόλεως Ρηθύμνης*. Την πατρίδα του δεν την ονομάζει «Ρέθυμνο»,¹ όπως τη λέει ο Σαχλίκης και, φανταζόμαστε, όλοι οι σύγχρονοί του, αλλά «Ρήθυμνα», όπως οι αρχαίοι πρόγονοί του. Και εκτός απ' αυτό, δεν τη λέει «χώρα» ή «κάστρο», ονομασία που χρησιμοποιείται για όλες τις πόλεις, αλλά «πόλις», όπως η Κωνσταντινούπολη και άλλες μεγάλες πόλεις. Κάπως υπερβολικό ίσως για μια κωμόπολη όπως ήταν το Ρέθυμνο εκείνη την εποχή· πόλη 5.000 ψυχών, πολύ μικρότερη από τα Χανιά και τον Χάνδακα, η τρίτη πόλη της Κρήτης, το τρίτο διοικητικό κέντρο, μάλλον και το τρίτο λιμάνι. Και όμως γράφει *εκ πόλεως Ρηθύμνης*. Άνθρωπος με επίγνωση της ιστορίας και της σημασίας της πόλης, μιας από τις φημισμένες εκατόν πό-

---

1. Για το όνομα της πόλης, βλ. σχόλια στον τίτλο και υπότιτλο. Η λατινική ονομασία «Rethymna», απόδοση του «Ρήθυμνα», χρησιμοποιείται και στον γνωστό πίνακα του Ρεθύμνου του 17ου αι.

λεις της Κρήτης; Όχι. Δε συγκρίνει και δεν επαινεί όπως ο Ντελλαπόρτας την πατρίδα του (*Ερωτήματα*, στ. 1205-06). Είναι απλώς μορφωμένος άνθρωπος. Το αρχαιστικό όνομα της πόλης μπορεί να εξηγείται από τη χρήση του στους κύκλους των μορφωμένων (κωδικογράφων και άλλων λογίων) που κατάγονταν από το Ρέθυμνο ή δρούσαν εκεί και χρησιμοποιούσαν στα γραπτά τους αυτή τη μορφή του ονόματος.²

Για τον εαυτό του περιορίζεται στην ένδειξη («κυρ»). Δε δηλώνει περήφανα πως είναι «ευγενέστατος άρχων», όπως ο μισέρ ή ο κυρ-Μαρίνος ο Φαλιέρος. Σίγουρα δεν θα ανήκει στους βενετούς ευγενείς του νησιού. Είναι πολύ δύσκολο να εξακριβώσει κανείς αν αυτός ή η οικογένειά του ανήκουν στους κρητικούς ευγενείς, τους δεύτερης κατηγορίας ευγενείς του νησιού.³ Άλλα επώνυμα λογοτεχνικά έργα του 15ου αι. που να δηλώνουν και το όνομα του ποιητή δε σώζονται ή δε δίνουν σίγουρα στοιχεία. Τα συμβολαιογραφικά έγγραφα του 15ου αιώνα τις περισσότερες φορές χρησι-

2. Βλ. π.χ. Μιχαήλ Λύγιζος (sic!), που υπογράφει το χφ. Cant. Trin. C.R. 1.42 (459) ως εξής: «Μιχαήλ ό τοῦ Λυγγέως πενία συζῶν ἐξέγραψεν ἐν Ῥυθύμνῃ Κρήτης». Βλ. Ernst Gamillscheg κ.ά., *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*. 1. Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens, Wien 1981, C. Tafeln, αρ. 282.

3. Για το θεσμό αυτό κατά την πρώιμη περίοδο (15ο αι.), βλ. Κ.Ε. Λαμπρινός, «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας (13ος-15ος αι.)», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 206-24. Οι μελέτες της Ασπασίας Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», στο: Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, 305-18, και του Κ.Ε. Λαμπρινού, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο: το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, Κέρκυρα 1999 [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], αφορούν κυρίως το δεύτερο μισό του 16ου και τον 17ο αι.

μοποιούν αδιακρίτως για αστούς-πολίτες (cittadini) και ευγενείς το «ser».

Κατά τα άλλα το ίδιο το έργο, η *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην*, δεν παρέχει άλλα συγκεκριμένα στοιχεία για τον ποιητή. Τα ελληνικά του είναι καλά (βλ. Κεφ. 6). Χρησιμοποιεί με άνεση τον 15-σύλλαβο και την ομοιοκαταληξία (βλ. Κεφ. 7). Αυτά και η σχέση του έργου του με τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή, όποια και αν είναι, σχέση εξάρτησης ή αντίδρασης,⁴ οδηγούν αόριστα σε μια χρονολόγηση στον 15ο αι. Το πνεύμα του ποιήματος, τελικά, που είναι αρκετά δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, επειδή το έργο, ακριβώς όπως και η άλλη κατάβαση στον Κάτω Κόσμο, ο *Απόκοπος*, έχει χάσει το τέλος του, είναι αρκετά απαισιόδοξο.⁵ Ως προς αυτό ταιριάζει περισσότερο με τον πεσιμισμό των έργων του τέλους του 15ου αι.

Ο Άδης του είναι ο νεοελληνικός, όπου όλοι οι νεκροί, καλοί και κακοί, βρίσκονται μαζί στην ίδια υποχθόνια ή 'υποάδεια' φυλακή του Χάρου. Ο Χάρος στο αρχικό ποίημα δεν είναι ο κυνηγός, όπως τον ερμήνευαν μέχρι τώρα οι μελετητές,⁶ αλλά ένας καβαλάρης φονιάς με βαρύ οπλισμό. Δεν είναι όμως αυτεξούσιος. Την εξουσία του του την έδωσε ο Θεός, ο οποίος ορίζει τα πάντα. Είναι μια ιδέα που εκφράζεται απ' εδώ και πέρα συχνά.⁷ Η συζήτηση για την

4. Για το θέμα της σχέσης των δύο έργων, βλ. παρακάτω, Κεφ. 5, και Vejleskov 2005b, 34-38.

5. Για την ένταξη της *Ρίμας* στην ομάδα των απαισιόδοξων έργων εκείνης της περιόδου, βλ. van Gemert 2006, 74-75.

6. Hesselting 1897· βλ. και του ίδιου «Charon rediens», *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1930), 186-191 και «Le Charon byzantin», *Neophilologus* 16 (1931), 131-35. Βλ. και Gyula Moravcsik, «Il Caronte bizantino», στο: *Studia Byzantina*, Amsterdam 1967, 386-407 (= *Studi bizantini e neoellenici* 3 (1931), 47-68).

7. Η ίδια ιδέα εκφράζεται και στην *Παλαιά και Νέα Διαθήκη* 957 κ.ε.,

προέλευση του Χάρου καβαλάρη («Θραξ ιππότης»), Ετρούσκιος Χάρου ή δυτικός καβαλάρης) δεν έχει καταλήξει ακόμα σε οριστικά συμπεράσματα.⁸ Ένα στοιχείο που δείχνει κάποια οικειότητα με τον αρχαιοελληνικό Ἄδη είναι ο τρικέφαλος φύλακας της εισόδου και εξόδου από τον Ἄδη. Ο ποιητής δεν αναφέρει το όνομα του Κέρβερου και δεν τον παρουσιάζει ως σκύλο. Για αυτόν είναι φίδι ή δράκος. Ο ρόλος του φύλακα όμως και το παρουσιαστικό του είναι αυτά του αρχαίου Κέρβερου.

Ο ίδιος ο Κέρβερος, και αυτός μάλλον μεταμορφωμένος σε δράκο, εμφανίζεται στο *Θανατικόν της Ρόδου* 210-13, όπου ο Εμμανουήλ Λιμενίτης αναφέρεται στη γνωστή εικόνα του Χάρου που καβαλικεύει τον Κέρβερο:

«Πολλοὶ σὲ ζωγραφίσασιν καὶ κάθεσαι ἐπάνω ... 210
ἐπάνω εἰς τὸν Κέρβερον σατανοδιαβολάρχην.»⁹ 213

Το ότι αυτό το στοιχείο του δράκοντα φύλακα της πόρτας του Ἄδη δεν ήταν ξένο προς τη λαϊκή παράδοση αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ακριβώς αυτή η περιγραφή ενσωματώθηκε στο κρητικό μοιρολόι που διασώζει στίχους του Πικατόρου και του Χορτάτση (βλ. Κεφ. 3).

και σε άλλα σύγχρονα έργα (*Πένθος θανάτου*, αλφαριθμητικά κ.ά.)· βλ. Παπαδάκης 1976, 134-35. Για τα δημοτικά τραγούδια, βλ. B. Schmidt, *Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum* I, Leipzig 1871, 233 και Αναγνωστόπουλος 1984, 102-06.

8. Βλ. M. Alexiou 1978, 225-30 και πρόσφατα «Charon», στο: Al. P. Kazhdan (εκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* 1, Oxford 1991, 414.

9. Η εικόνα ή περιγραφή που έχει υπόψη του ο Λιμενίτης θα είναι μάλλον δυτική. Θυμίζει κάπως την εικονογραφία του Χάρου, που στις εικόνες της Δευτέρας Παρουσίας του Κλώντζα και των σύγχρονών του κάθεται πάνω σε έναν δράκοντα. Για τα λογοτεχνικά και εικαστικά πρότυπα και τις πηγές του Πικατόρου, βλ. Κεφ. 5.

Ο ποιητής επομένως είναι γέννημα θρέμμα του Ρεθύμνου, καλός γνώστης της ελληνικής γλώσσας του περιβάλλοντός του, του παραδοσιακού ελληνικού μέτρου και της σχετικά πρόσφατης ομοιοκαταληξίας. Ξέρει τις νεοελληνικές δοξασίες για τον Χάρο και τον Κάτω Κόσμο. Προδίδει όμως με το στοιχείο τού (ανώνυμου) Κέρβερου, που έχει μεταμορφωθεί σε φίδι-δράκο, και κάποια οικειότητα με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Από την άλλη, η παρουσία δυτικών εικαστικών και λογοτεχνικών μοτίβων στο έργο του (βλ. Κεφ. 5) δείχνει την εξοικείωσή του με ορισμένες όψεις των καθολικών δοξασιών σχετικά με τη μεταθανάτια τύχη των ανθρώπων.

Η ταύτιση του Ιωάννη Πικατόρου, του ποιητή, με ένα υπαρκτό πρόσωπο ήταν μέχρι πρόσφατα αδύνατη. Το ίδιο ίσχυε και για τον Μπεργαδή. Δε διαθέταμε αρχειακό υλικό για το Ρέθυμνο. Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για την οικογένεια Πικατόρου στο Ρέθυμνο χρονολογούνταν από το 1570 και μετά.¹⁰ Η οικογένεια τότε ανήκε στους κρητικούς ευγενείς. Πρόσφατα ο van Gemert εντόπισε στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας ένα μικρό φάκελο νοταριακών πράξεων του συμβολαιογράφου Zuane Longo, που στα χρόνια 1487-1490 είχε έδρα το Ρέθυμνο.¹¹ Στις πράξεις αυτές εμφανίζονται ορισμένα μέλη της οικογένειας Πικατόρου (Picator / de Picatoribus, Peccator): ο κρητικός ευγενής Νικόλαος, μία φορά μαζί με τον πατέρα του Pantaleo, ο καθολικός επίσκοπος Μήλου Ιάκωβος και κάποιος «ser» Johannes.

---

10. Βλ. Ι.Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978, 124, 126.

11. van Gemert 2006.

Αυτός ο Ιωannes Picator / de Picatoribus απαντάται στο πρωτόκολλο του Longo από τις αρχές του 1487. Κινείται στους κύκλους των κρητικών και άλλων ευγενών, μαζί με τους οποίους υπογράφει πράξεις ως μάρτυρας. Από το 1489 εμφανίζεται ως θετός γιος τού τότε ήδη πρώην επισκόπου Μήλου.¹² Οι πολύ λίγες πράξεις που σώζονται τον παρουσιάζουν ως πληρεξούσιο του θετού του πατέρα να εκτελεί αποστολές στον Χάνδακα και στα Χανιά. Η ανατροφή του στο ελληνικό περιβάλλον της δυτικής Κρήτης, οι επαφές του με τους ντόπιους ευγενείς στο Ρέθυμνο και με τους αντιπροσώπους της ηγεσίας της καθολικής εκκλησίας στην Κρήτη και στη Μήλο, πρέπει να του χάρισαν μια μόρφωση με διπλό προσανατολισμό, την Ανατολή και τη Δύση.

Τα στοιχεία αυτά, πολύ πενιχρά, είναι δυστυχώς τα μόνα που διαθέτουμε και είναι εξαιρετικά απίθανο να βρεθούν ποτέ άλλα. Με βάση αυτά, ο van Gemert πιθανολογεί πως ο Ιωάννης θα γεννήθηκε γύρω στα 1465-1470, μέσα στην περίοδο της απαισιοδοξίας μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, την επέλαση των Οθωμανών και τις συνεχείς φυσικές καταστροφές. Γενικά το περιβάλλον αυτού του Ιωάννη Πικατόρου συμπίπτει σε αρκετά σημεία με τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον ποιητή: ονοματεπώνυμο, μόρφωση, γνωριμίες και έξω από το χώρο του Ρεθύμνου.

---

12. Δε διαθέτουμε στοιχεία για να διαπιστώσουμε αν ο Ιάκωβος υιοθέτησε το παιδί πριν από τη χειροτονία του ως επισκόπου. Σύμφωνα με το (καθολικό) εκκλησιαστικό δίκαιο, η υιοθεσία μάλλον δεν επιτρέπεται σε (ανώτερο) κληρικό. Αυτός είναι ο κανόνας. Η πραγματικότητα του τέλους του 15ου αιώνα παρουσιάζει, ακόμα και στους ανώτερους κύκλους, πολλές αποκλίσεις. Ο πάπας Ιννοκέντιος Η΄ (1484-1492) είχε ένα γιο και μία κόρη, και ο διάδοχός του, ο Αλέξανδρος ΣΤ΄, είχε τέσσερα παιδιά.

Παράλληλα με τον Πικατόρο, ο van Gemert μεταθέτει και τον Μπεργαδή προς το δεύτερο μισό του 15ου αι. και προτείνει να ταυτιστεί με κάποιον Petrus Bergadhin, έναν δεύτερης γενιάς βενετοκρητικό ευγενή, κάτοικο του Χάνδακα και μικρό φεουδάρχη, που έχει εξελληνίσει το επώνυμό του ήδη από Bragadin(o)/Bregadin(o) σε Bergadhin/Μπεργαδής. Είναι ο μόνος Bergadhin που μαρτυρείται τον 15ο αιώνα στον Χάνδακα και στο Ρέθυμνο. Ο κλάδος του Ρεθύμνου διατηρούσε τον βενετικό τύπο του επώνυμου Bragadin(o). Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε γι' αυτόν χρονολογούνται από το 1463 μέχρι και το 1495. Το 1502 έχει πια πεθάνει. Πρέπει να ήταν περίπου 20 χρόνια μεγαλύτερος από τον Ιωάννη Πικατόρο που βρίσκεται στα πρωτόκολλα του Zuane Longo.

Παρόλο που ούτε η μία ταύτιση ούτε η άλλη είναι σίγουρη, τείνουμε και εμείς να τη θεωρήσουμε πιθανή.¹³ Έστω με κάποια επιφύλαξη δεχόμαστε τη χρονολόγηση και των δύο έργων στο δεύτερο μισό του 15ου αι., τον *Απόκοπο* αρχαιότερο και τη *Ρίμα θρηνητική* νεότερο. Για τις σχέσεις των δύο καταβάσεων, βλ. Κεφ. 5.

1.2 Το κοινό του

Ο ποιητής δεν προσφωνεί πουθενά το κοινό του.¹⁴ Και σε αντίθεση με το ανώνυμο ποίημα, την *Παλαιά και Νέα Διαθήκη* (=ΠΝΔ) 67-70, ο Χάρος δε ζητάει από τον άνθρωπο επι-

13. Ο Vejleskov 2005b, 34-38, θεωρεί και τις δύο υποθέσεις πολύ αδύνατες και τις απορρίπτει. Μας φαίνεται πως παραμερίζει εύκολα το επιχείρημα για τη μέχρι τότε άγνωστη μορφή του επιθέτου «Μπεργαδής».

14. Το *λέγω σου όσον είδα* του στ. *250 ανήκει σε μια παρεμβολή (βλ. σχόλια).

σκέπτη να μεταδώσει τις εμπειρίες και παρατηρήσεις του στους (αμαρτωλούς) Χριστιανούς.¹⁵ Ο επισκέπτης ο ίδιος δικαιολογεί την επίσκεψή του, πιεσμένος από την ξαφνική συνάντηση με τον Χάρο, με την προσωπική επιθυμία να δει το βασίλειό του.

Το κοινό που είχε υπόψη του ο Πικατόρος πρέπει να ήταν ελληνόφωνο ή τουλάχιστον και ελληνόφωνο, εξοικειωμένο με τις (νεο)ελληνικές δοξασίες για τον Ἄδη και τον Χάρο. Το γεγονός ότι ο ποιητής, εκτός απ' αυτά, δεν αναφέρει ούτε το όνομα του φύλακα-φιδιού πρέπει να σημαίνει πως το κοινό του μάλλον δεν είχε κλασική μόρφωση.

Από την ερώτηση στο δίστ. 242-43 φαίνεται ότι οι αποκαλύψεις του Χάρου στους στ. 214-17 έχουν προξενήσει έκπληξη στον επισκέπτη-αφηγητή (και, κατ' επέκταση, στο κοινό του ποιητή;). Για τον επισκέπτη δεν είναι αυτονόητο ότι όλοι οι θνητοί περνούν από την ίδια γέφυρα και καταλήγουν στην ίδια φυλακή, όπου κοιμούνται τον ύπνο της λησμονιάς χωρίς να θυμούνται κανέναν και χωρίς άλλοι να τους θυμίζουν την αμαρτωλή τους ζωή. Πρέπει να υποθέσουμε λοιπόν πως το κοινό του Πικατόρου δεν ήταν ορθόδοξο. Ο ορθόδοξος δε θα παραξενευόταν από τον Ἄδη, τον κοινό για όλους. Για τους καθολικούς και τους ουνίτες η απόρριψη του καθαρτηρίου πυρός (και έμμεσα και της υπαρκτής Κόλασης και του ουράνιου Παραδείσου) πρέπει να ήταν μεγάλη έκπληξη, ιδίως μετά τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλορεντίας και τις οξύτατες διαμάχες που ακολούθησαν. Το πρώτο θέμα που τέθηκε εκεί, θέμα που δίχαζε ακόμα και τους ορθόδοξους μεταξύ τους, ήταν αυτό του Καθαρτηρίου.¹⁶

15. Όχι τουλάχιστον στο κείμενο όπως το έχουμε τώρα μπροστά μας.

16. Βλ. Σύλλβ. Συρόπουλος (έκδ. Laurent), V 18, 27-39.

Ο Πικατόρος δεν υπαινίσσεται ούτε την καθολική άποψη του καθαρτηρίου πυρός ούτε τη συμβιβαστική λύση κάποιας ενδιάμεσης καθαρτικής φάσης, που έγινε τελικά δεκτή. Η παράσταση που δίνει ο Πικατόρος είναι εντελώς ανεξάρτητη από τις θεολογικο-φιλοσοφικές συζητήσεις για την ύπαρξη ή μη του Καθαρτηρίου. Ο Ιωάννης Πικατόρος, αν ο ποιητής είναι πράγματι ο θετός γιος του ρωμαιοκαθολικού επισκόπου Μήλου, μπορεί να κινούνταν στους κύκλους των βενετών και κρητικών ευγενών, η εικόνα που παρουσιάζει ωστόσο είναι αυτή της ελληνικής λαϊκής παράδοσης, εμπλουτισμένη με ορισμένα (φρικιαστικά) δυτικά στοιχεία (βλ. Κεφ. 4). Την προέλευση και τη σημασία τους πρέπει να τις καταλάβαινε, τόσο ο ίδιος όσο και το κοινό του, πολύ καλά.

Το ίδιο ισχύει εν μέρει και για τον Μπεργαδή. Και αυτός αποφεύγει να υπαινιχθεί τις αποφάσεις της Συνόδου της ένωσης. Και αυτός παρουσιάζει μια μορφή του ενιαίου ελληνικού Άδη, αν και πολύ αφαιρετικά. Οι δικοί του νεκροί δεν κοιμούνται και δεν ξεχνούν. Αυτό που θυμούνται όμως δεν είναι οι αμαρτίες τους, αλλά οι χαρές της ζωής.¹⁷

---

17. Και στα δύο έργα ένας μεταγενέστερος διασκευαστής (βλ. Κεφ. 2 και τον νόθο επίλογο του *Απόκοπου*) επιχείρησε να υπεισαγάγει τα έργα της ευποιίας: ο άνθρωπος πρέπει όσο ζει να κάνει ελεημοσύνες για τη σωτηρία της ψυχής του (*Ρίμα* *218-41, *Απόκοπος* 525-54).